

канцелярії, через деякий час приніс дідові не тільки пенсійну книжку, але й видані за кілька місяців кошти. Водночас Панас Якович бував дуже незадоволений, коли йому за ці добрі вчинки дякували...

Колишній сусід митця Т. Глущенко говорив: «Коли проходиш біля його могили і пригадуєш його ясні круглі очі й таке добродушне обличчя, мимоволі згадуєш його життя, яке він присвятив народові. <...> Так і хочеться скинути шапку і сказати: “Спасибі тобі, батьку Панасе, за твоє піклування”» [8, с. 1].

Усіх, кому пощастило зустрічатися з Панасом Яковичем Рудченком, уражали його людяність, доброта, справедливість. Сучасники називали талановитого полтавця прегарною, світлою, ідеальною людиною. Мабуть, тільки з такими якостями стають великими письменниками і здобувають невмирущу славу в історії.

Джерела та література

1. Коваленко Гр. Панас Мирний. Посмертна згадка / Грицько Коваленко. – Полтава, 1920.
2. Корсунський М. Панас Якович Рудченко (Панас Мирний) як службовець, громадянин і людина. Знадоба до загальної характеристики / Микола Корсунський // Червоний шлях. – 1927. – № 7–8.
3. Мирний Панас. Зібрання творів : у 7 тт. Т. 7 / Панас Мирний. – К. : Наук. думка, 1971.
4. Полтавские губернские ведомости. – 1892. – № 30.
5. Репетін П. О. Мої спогади / Петро Репетін // Архів Полтавського літературно-меморіального

музею Панаса Мирного. – Арк. 98-д.

6. Рудченко М. Спогади про мого батька / Михайло Рудченко. – Полтава, 1939 // Архів Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного. – Арк. 176-д.

7. Спогади Ананія Коломенського про Панаса Мирного / Ананій Коломенський // Архів Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного. – Арк. 94-д.

8. Спогади Г. Глуценка про Панаса Мирного / Григорій Глущенко // Архів Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного. – Арк. 102-д.

9. Спогади Кочубея С. Н. про Панаса Мирного / Степан Кочубей. – Полтава, 1962–1963 рр. // Архів Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного. – Арк. 97-д.

10. Спогади Латиша П. Г. про Панаса Мирного / Панас Латиш. – Полтава, 1962–1963 рр. // Архів Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного. – Арк. 95-д.

11. Спогади М. О. Гольдман про Панаса Мирного / Марія Гольдман. – Москва, 1962 // Архів Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного. – Арк. 105-д.

12. Спогади Якова Васильовича Жарка про Панаса Мирного / Яків Жарко // Архів Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного. – Арк. 88-д.

13. Станіславський В. І. Спомин про П. Я. Рудченка / Василь Станіславський. – Полтава, 1920 // Архів Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного. – Арк. 89-д.

Микола Гринь

СКАРБНИК ІЗ «СКВЕРНОГО ГОРОДА» З «ЛІТЕРАЦЬКОЮ ВДАЧЕЮ» В ДУШІ, ЯКИЙ НЕ КОРИВСЯ «МОСКОВСЬКІЙ ВОШІ» (Панас Мирний у Прилуках)

Життя в «навісній тюрмі – Прилуках» понад століття залишається «білою плямою» в біографії Панаса Мирного, душа якого рвалася прислужитися рідному краю і 170-річчя з дня народження якого відзначаємо цього року.

«КРАСА І СИЛА ЛІТЕРАТУРИ НАШОЇ...»

У Прилуках, майже на перехресті Київського шляху та вулиці Ярмаркової, у затінку вікових дерев розташований кам'яний будиночок під чотирихилим дахом із лицьованими зовні керамічною плиткою стінами. На його фасаді – гранітна меморіальна дошка. Вона інформує, що в цьому будинку, де до революції

базувалося повітове казначейство, в 1865–1867 роках служив Панас Якович Рудченко, він же – видатний український письменник Панас Мирний.

– Будинок був споруджений у середині дев'ятого століття. Трохи більше за десятиліття до приїзду Панаса, – розповідав на моє прохання під час знайом-

ства із Прилуками головний зберігач фондів місцевого краєзнавчого музею, великий поціновувач і знавець історії України й рідного краю світлої пам'яті Георгій Федорович Гайдай. – Оці кабінети й коридор він обживав одним із найперших серед службовців скарбництва. Ось на цьому ганку він викурював свою люльку, спостерігав за інтенсивним життям Київського шляху та поблизу яток на Ярмарковій, удихав запахи з цехів винокурні, розташованої через дорогу... Прилуки гордяться, що в біографії міста є сторінка, пов'язана із життям і діяльністю цього видатного письменника. – А після невеликої паузи додав: – Жаль, що вона до цього часу мало досліджена. Можливо, візьметесь?

Я тоді якось не звернув увагу на сказане Георгієм Федоровичем «жаль». Думав, мій добровільний гід просто обмовився. Без відповіді залишилося й оте «візьметесь?». Не може бути, щоб у найбільш плідного українського письменника своєї доби, твори якого тоді вивчали чи не з молодших класів у школі, який написав понад 700 оригінальних і перекладних поезій, 9 драм, майже 70 великих і малих прозових творів, 40 прозових уривків без назв, а всього – понад тисячу творів, залишилася б біла пляма у творчості та життєписі.

Тоді ж біля будинку скарбництва, у якому й тепер розміщується статистичне управління краю, в уяві мимоволі зринув образ мудрого сивочолого дідуся з уважним поглядом добрих очей, що наскрізь проникає в душу й серце, – образ автора «Товаришів», «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Голодної волі», «Повії», «Морозенка», «Лимерівни», «П'яниці», «Думи про похід Ігоря». І згадалися почуті ще в університетських аудиторіях крилаті, афористичні слова: краса і сила літератури нашої. Саме так видатний продовжувач реалістичних традицій Панаса Мирного, письменник, твори якого теж давно стали славою й гордістю літератури нашої, Михайло Коцюбинський визначив національно-культурницьку вагу свого великого попередника. Це визначення великого сонцелюба ніколи й ніким не заперечувалося й досі залишається в силі.

Незадовго до славної дати в біографії світоча красеного письменства – 170-річчя з дня народження – у моїй пам'яті дедалі частіше зринали слова-спонукання Георгія Федоровича. Аналіз життя і творчості Панаса Яковича прилуцького періоду підтвердив, що колега аж ніяк не обмовився про «білі плями». На відміну від іншого видатного полтавця Леоніда Глібова, який залишив нащадкам етнографічний нарис про місто своєї юності Ніжин, Мирний не порадував нас оповіддю про Прилуки й роки життя там. У багатьох дослідженнях маститих науковців цей період життя Панаса Яковича справді вкладався в одне, а інколи у два речення. Стисло їх можна сформулювати так: у зв'язку з реформуванням фінансової системи імперії малий Рудченко вимушений був залишити місце в Гадячі й перейти працювати письменником повіто-

вого казначейства в Прилуки. І все. Звичайно, якщо не враховувати майже в усіх публікаціях дослідників двох фраз Панаса Яковича про те, що «Прилуки – город скверний» і «Прилуки – навісна тюрма...»

Не принесла особливої втіхи відшукана в краєзнавчому каталозі Національної бібліотеки України імені В. Вернадського карточка із зазначенням статті В. Черкаського «На службу царству в писарі...», уміщеної в одинадцятому числі журналу «Радянське літературознавство» за 1970 рік. Її інтригувальний підзаголовок «П. Я. Рудченко (Панас Мирний) в Гадячі й Прилуках (1863–1867)» не тільки не розставляв крапок над «і», а викликав ще більше запитань.

Навіть 2004 року, коли вже були майже повністю опубліковані й відкриті досі не відомі архівні сторінки життя й діяльності письменника, одна з дослідниць творчості Надія Гаєвська в його біографії зазначила так: «...чиновницька робота канцеляриста у Пирятинському суді (1863), помічника бухгалтера (1864), письменника у Прилуках (1865), помічника бухгалтера казначейства, секретаря...» Негусто...

Правда, згодом ця ж авторка, коли, так би мовити, розклала біографію письменника по інших полицках, про рік 1866-й зауважила: «13 січня призначається в Прилуки на посаду письменника скарбництва. Пише поетичний твір “Довго, довго Україна дожидала волі”. У вірші “Заволокли небо тучі гримовні” висловлює свої сподівання на прихід того часу, коли “устане отрадна воля і народ, закутий два віки в кайдани, скоренько полине по ступням розвою”. Перекладає поезії “Дорога” М. Огарьова, “Офелія”, “Мелодія” О. Фета, романи “Смерть” М. Лермонтова, “Русалка” О. Пушкіна, “Невільник” Рилєєва, “Пісні” О. Алухтіна, “Бурлак” І. Нікітіна та інші твори російських та зарубіжних авторів».

Словом, дослідниця чи не найширше з усіх літературознавців усіх періодів прочинила вікно творчості П. Мирного прилуцького періоду. Однак біла пляма не зникла. І чи справді Прилуки були для нього «городом скверним» і «тюрмою», а якщо були, то чому? Це залишалося загадкою. Коли ж ці слова юного канцеляриста-чиновника сприймати за чисту монету, то як сприймати і тлумачити його ж слова, записані в щоденнику в прилуцький період життя: я «дурень, дурень і дурень! Проклятий я, трижди проклятий!!» І це в шістнадцять років.

Відомо, що родина Рудченків, як і належало тоді козацькій патріархальній сім'ї, була глибоко віруючою. На дотриманні біблійних заповідей батько-мати й виховували своїх чотирьох дітей. Опанаска також. Й ось у роки прилуцького періоду він пише в щоденнику: «А ти Бог розпроклятий!...» Ця фраза безвусого юнака була одним із поштовхів для радянських літературознавців робити з Мирного мало не еретика та войовничого атеїста. Але він таким не був до самого відходу на Небеса. Про це переконливо говорили і його справи, і розповіді людей, які близько знали Панаса Яковича.

Уважаю за доцільне навести тут ще одну думку письменника, узятую з його листа Іванові Нечую-Левицькому 1904 року: «Святі думки моїх молодих літ. Вони, як ті хмари, щодня облягали мене, закинутого сліпою долею у невеличкий повіт рідної мені Полтавщини, і не давали спати. А кругом жили люди своїми щоденними клопотами, утішаючи себе то гульнею, та веселощами, то добуванням собі добра та вишукуванням значної посади... Ні перед ким було своєї душі висповідати, ні в кого було попрохати щирої поради, як годилося б і собі на світі жити».

З усіх цих міркувань стає зрозуміло, що не Прилуки винні в тому, що це місто в ранній молодості зробилося йому осоружним. Початок кар'єри для юнака з його не спеціальною, а рядовою на той час освітою був удалим. Але, щоб підніматися в табелю по рангах, треба було розлучитися з патріархальною родиною, усталеним життям, звичаями. Додам до цього свідчення людей, які особисто знали Панаса Рудченка й відзначали, що в молодості він мав дещо скритну, відлюдкувату вдачу, повільне, хоч і тверде міркування. З таким багажем важко було виходити на самостійну стежку життя. І коли хлопець опинився без батьківської опіки, на своїй волі й відповідальності, то мусив і життя своє впорядковувати по-новому: учитися бути ласкавим телятком, щоб «двох маток ссати» і тримати голову в поклонах, та так, щоб вона з пліч не впала.

На додачу до боязні не збитися з правильної путі доводилося ще й щоденно поспішати на осоружну службу, де впродовж доби сидіти та клацати на рахівниці. До речі, Панас Якович згодом на сторінках щоденника зізнавався, що ця робота була йому немилою. Ось які «думки на дежурстві» знаходимо: «І напосіли на мене думки, одна одної тяжча, одна другої важча. Пригадалась мені служба і в Гадячому, і в Прилуці, і тута. Невесело, і як невесело зробилось на душі. Наче

камінь хто звалив на хилі груди. Задумався я над життям свого брата-чиновника. Непривітне воно саме по собі – те сидіння з дня у день над столом, те брязкання на щотах, те составляння усяких “сведений” та відомостів, – само тоді уїдається у серце, а коли ж нема хіті того робить, коли робиш ради куска хліба – о, яке невеселе і тяжке таке життя! Часом і начальник знечев'я налає тебе, і то треба мовчати, коли хоч м'який кусок хліба їсти... Серце моє наливалось огнем, у грудях ходили прибої гніву... О, чим я тобі відомщу, ти кляте життя, невільне, підданське! Чим я тобі вимешу, дурний начальнику, за твої дурацькі попреки, за твоє огудне і неправдиве слово? Нічим? Ні, я виставлю тебе на показ усьому мирові, твої дурні привички, твоє насилування чоловічої совісти. Ти не даєш молодій людині ступня самостійно ступити, – яке твоє діло до його віри, до його совісти, до його щастя й нещастя?.. А “охранительныя начала”? О, дурні, дурні! Хоч би подумали те, що під чистим, безупречним життям може скритися яд зміїний, отрута і непокій усякого покою, як общественного, так і частного – личного».

Нам не дано знати, якого начальника мав на увазі майбутній письменник – гадяцького, прилуцького чи миргородського, і якого «виставив напоказ усьому мирові». Про це змовчав автор. По суті, у тій канцелярській системі всі вони були варті один одного, або, як сказали б у Прилуках, усі з одного тіста зліпліні. Але ми знаємо, що праця чиновника дала йому дуже багато цінного матеріалу із життя службовців казенних контор і суміжних із ними сфер життя. А щоб дізнатися, чи вдалося йому, молодій людині, «ступня самостійно ступити», треба глибше пізнати біографію та проаналізувати твори літератора. І не просто читати їхній зміст, а шукати істину поміж рядків. Словом, розв'язувати рівняння з багатьма невідомими.

СУВОРИЙ І СПРАВЕДЛИВИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ ЕПОХИ

«Самітня скеля. Загадка й нерозгадана». Так образно, справедливо і влучно схарактеризував життя і творчість Панаса Мирного відомий літературознавець Сергій Єфремов, із яким мав значні творчі зв'язки письменник. Поеднувала їх палка любов до України. За що, до речі, й поплатився життям видатний учений, якого чекісти на замовлення Кремля через десяток літ після жовтневого перевороту в Петрограді «призначили» керівником так званої контрреволюційної організації українських буржуазних націоналістів «Спілка визволення України».

У чому ж були загадковість і нерозгаданість для читачів, критиків тощо авторитетного романіста, повістяра, нарисовця, публіциста, драматурга, збирача народної творчості – справжньої скелі поміж пись-

менницьких гір і пагорбів? Як пише Єфремов, у давніших історіях українського письменства Мирному були присвячені відповідні розділи, але вони могли тільки заінтригувати читача, а не окреслити цілісний образ письменника... Бракувало, насамперед, не тільки якоїсь біографії письменника, а й бодай самих натяків на біографію.

Інший дослідник життя і творчості митця Омелян Огоновський ще раніше писав, що між вітчизняними письменниками є один, «котрий на Русі-Україні славнозвісний своїми творами, дарма що годі побачити духовного його обличчя. Годі подати біографію сього письменника, що вкривається псевдонімом “Панас Мирний”! Вже ж він сам не бажає, щоб світ довідався про його фамілію та про його побут і тому-

то до автора сеї історії писав він ось що: «Про своє життя не подаю Вам ніякої звістки, бо думаю, що не в йому вага й сила, а в моїх працях, що до цього часу появилися у світ або ще коли-небудь появляться...»

У листі до Михайла Коцюбинського (1903) стосовно фотографії для американської «Свободи» Панас Якович писав: «Фотографії своєї не засилаю та й не згоджуюсь, щоб вона там була, раз через те, що Мирний – се ж псевдонім, а вдруге – почуваю, що я досі не зробив нічого такого, за що б годилося таку почесність одібрати...»

Для повноти картини загадковості й таємничості біографії Панаса Мирного вважаю за доцільне процитувати і два уривки з листів письменника до Михайла Старицького: «Дуже мене б уразило, коли б хто сказав, що я вже про славу дбаю. Не втаюся: про славу, тільки не свого [й] м е н н я, а про славу с а м о г о д і л а. У мене одна думка: як би там нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко в пісні. А чи я це зроблю, чи другий – для мене бай-дуже...» І через двадцять років після цього: «Що ж до мого псевдоніму, біографії та патрета, то про се облиште думати тепера: хай як умру, то і псевдонім розкриють, і біографію напишуть, і патрет змалюють – як що тільки все це на що-небудь буде потрібне, а тепера, на мою думку, усе це лишнє. Зробив то я не дуже то багато, щоб за життя свого ще себе уславляти. Коли хто про се дбас – то його добра воля; а я думаю, що тепера нам треба не про це дбати, а про те, як би більш намножити доброї корисної праці, щоб наша мова не занікчемніла, не пропала. Хоч же це зроби чи Грицько, чи Іван – хіба не все однаково?»

Я не випадково навів витяги з листів, що безпосередньо стосуються формування творчості письменника, яке відбувалося саме в прилуцький період життя. І прошу звернути увагу на настанову письменника про піднесення нашої мови так високо, як зробив це Шевченко в пісні, і зробити все, щоб наша мова не знікчемніла. Саме тут, на мій погляд, варто шукати джерела того, чому саме Прилуки обрав майбутній письменник для продовження кар'єри канцеляриста. І причина тут не тільки в тому, що була вакансія в скарбництві.

Батько майбутнього письменника, уся трудова біографія якого пов'язана з чиновництвом і відповідно титулована, міг би прилаштувати сина в канцеляріях іншого міста губернії, адже Яків Григорович, дуже непокоячись за долю синів, зокрема й Панаска, який, на його погляд, надто засидівся в судових писарях у Пирятині, написав рапорт із проханням захувати хлопця канцелярським служителем Гадяцького повітового скарбництва. Клопотання задовольнили, і Панас ходив на службу разом із батьком, маючи тут справу переважно з цифрами та рахівницею. Та вже й пізніше – на двадцятиліття Панаса, коли той був ще без особливих заслуг на щаб-

лях кар'єри, батько «вибив» йому чин колезького регистратора – і син мав право носити кашкет із гербом на нижньому околиці та круглою кокардою на верхньому. Ой, уже ця кокарда! Ніби й незначна деталь одягу чиновника, але вона тоді дуже діяла на юнацьке честолюбство. І Панас не був винятком. Отож батько міг би знову підставити синові плече. Щоб пізнати це, звернімося до науково-документальних матеріалів.

Слушними тут будуть кілька гіпотез, які мають під собою реальний фундамент. Ми знаємо, що Панас Якович народився в сім'ї корінних миргородців і потомственного козака: його дід по батьковій лінії був бунчуковим товаришем, батько дослужився до прапорщика, і про це не забували в родині, пишались цим. Миргород, Гадяч, Пирятин, Полтава – це споконвічні козацькі землі. Малий Панас, маючи за плечима відповідну освіту, знав, що не меншою славою козацькою вкрита й земля прилуцька, а саме місто над Удаєм, як і Миргород, свого часу було центром козацького полку. Ця земля дала світові чимало славного козацького лицарства.

По-друге, у родині шанували українську мову. Мама й нянька Оришка розмовляли з дітьми тільки українською. Про цей період життя родини Рудченків згадувала ровесниця Мирного Олена Пчілка: «Обставини хатнього життя в сім'ї Рудченків, як і в нашій, були суто українські. Я не пригадую, щоб мати Панасова, Тетяна Іванівна, говорила до дітей інакше, як по-українському, не через яку-небудь ідейну тенденцію, а просто через те, що і в панських повітових сім'ях, не дуже багатих, жилося простенько, можна сказати, серед народної течії української. Отже, діти виростили в близькій товаристві слуг, на лоні простого українського життя».

По-третє, Прилуки, як і рідний Миргород, – край великого Тараса Шевченка, який «підняв рідну мову на значну висоту» (П. Мирний). З раннього дитинства малий Панаско обожає Тараса Григоровича і його творчість. Імовірно, що молодому Панасові ще до переїзду в Прилуки вдалося прочитати Шевченкову повість «Музикант», створену десятьма роками раніше, адже він не пропускав жодної новинки в бібліотеках та й із забороненою царською цензурою літературою через вірних друзів уже встиг ознайомитися. Отож слова-поради Кобзаря до «ласкавих читальників», які люблять рідну старовину, при нагоді зупинитися бодай на добу, а якщо це трапиться не восени і не взимку, то можна й на дві, у місті Прилуки Полтавської губернії, він сприйняв як заклик до дії. У Миргороді він уже походив Тарасовими стежками. А тут Кобзар ще й запевняє, що «каяться не будете». Тому – у Прилуки! І не на день-два.

Думаю, у його планах відразу визріла мрія походити прилуцькою, густинською, іржавецькою, качанівською, дігтярівською, линовицькою землями, де

ступала нога Тараса, подихати повітрям, у якому ще не встиг зникнути дух Кобзаря, адже від останніх відвідин Прилук генієм України минуло якихось п'ять-шість років. А всі ці поселення – у Прилуцькому повіті. Від Прилук до них рукою подати. Не вийде в години служби, то вихідного дня на поштової станції чи заїжджому дворі найме машталера та гайне в мандри.

По-четверте, і це впливає з юнацького щоденника Панаса Яковича, у Прилуках, як і по всій Полтавщині, люди закохані в народну пісню, фольклор. А він уже почав потроху записувати все це і в Миргороді, і в Гадячому. Отже, буде можливість продовжити улюблену та корисну справу. Скажу задалегідь, що на цьому поприщі на Прилуцьчині його чекала особлива удача.

Ретельний аналіз життя і творчості дозволяє виокремити й інші аргументи на користь переїзду молодого Рудченка до повітових Прилук. Але скажемо ще лише про один. На час приїзду Панаса в місто над Удаєм йому не було й сімнадцяти років; сина такого віку батьки не насмілилися б відпустити на «власні хліба» за тридев'ять земель, наприклад, до Києва – міста, яким із дитинства марив митець і від переїзду до якого відмовився в зрілому віці.

А ось – витяг зі споминів Панаса Яковича про свого старшого брата Івана, співавтора знаменитого роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Датовані вони 1906 роком. У них мовиться про повітові міста Полтавської губернії. «І тепер город Миргород, як і більшість городів Полтавщини, виглядає великим селом, а за ті часи він зовсім не відрізнявся від звичайного села або містечка у хліборобській стороні: однакові невеличкі хати, чепурно обмазані білою глиною, укриті очеретом або соломою; у дворах загорода та повітки задля скоту, рублена комора задля схованки всякого припасу; з якого-небудь більше забезпеченого від пожежі боку – тік з стійками та стогами хліба, ожередами соломи, а за хатою – грядки з невеличким садочком на кінці <...>. Сотня або друга отаких дворів, поділених кривими та вузькими улицями задля проїзду, з чималим майданом посередині, де високо здіймається угору церква, виблискуючи золотими банями з тонкими хрестами, – оце вам і буде село. А як декілька отаких кутків згуртується в одне селище, – то це буде вже містечко або город. Звісно, що в кожному містечкові або городі мається свій осередок, де серед чималого майдану стоїть кам'яна церква-собор, кругом неї або недалеко убік від неї простяглися ряди усяких крамниць, огортаючи зайве місце задля перекупок, базарів або ярмарок. Кругом сього майдану купляться усякі урядові помешкання – поліція, казначейство, суд. Тут уже будівлі іншого вигляду, великі і високі, з чималими вікнами, більшість вкриті гонтом, а деякі і залізом, попадаються обли-

цьовані цеглою, а також і вибудовані з цегли. Отакі трохи не всі городи у Полтавщині».

Викреслімо назву повітового міста Миргорода – і безпомилково можна говорити, що все це списане із Прилук. Вони практично нічим не відрізнялися, а можливо, були й значно кращими у плані забудови та благоустрою. Хоч, безсумнівно, тут теж була своя калюжа на вулиці. Просто не знайшлося свого геніального Гоголя, щоб написати про неї на всю імперію та зробити знаменитою. Коли ж серйозно, то підтвердженням спорідненості Прилук і Миргорода є видані кілька років тому з ініціативи місцевої патріотки та краєзнавця Ольги Федорівни Лукаш оригінальні листівки «Прилуки в часі», де репродуковані світліни Прилук дореволюційного періоду й картини не менш шанованого, визнаного в мистецьких колах прилуцького художника Анатолія Гайдая. І там, і там побачимо дореволюційні Прилуки із Млиноюю, Роменською, Київською брамами, фортецею, укріпленими старовинними валами. Є на них і торговельні ряди, і ті ж ожереди соломи та церкви із дзвіницями. Як і Миргород, Прилуки об'єднали навколо себе кутки-посади: Броварки, Кустовці, Квашенці, Хапки, Бродки, Сороченці, Лапинці, Мединщину та інші. Словом – треба їхати жити та працювати в Прилуки!

У парубка було бажання йти між люди. Боязнь і навіть розпач з'являться дещо пізніше. Інші ж думки обсідали голову його батька Якова Григоровича. Ще б пак! Новий 1866 рік у його родині розпочався невесело. З уведенням фінансової реформи він, глава сім'ї, став не скарбничим, а тільки виконувачем його обов'язків, доки не внесе у скарбницю всю закладну суму. Але ж то чималі для дрібного повітового чиновника гроші, у якого на руках четверо дітей. У кого ж позичити кошти, та щоб і без процентів? Тут ще треба виряджати з дому меншого, другого сина. Мріяв, аби здобував він освіту, але, знову ж таки, за який кошт? Хай сам буде собі кар'єру, хоч і байдужий до неї, а на додачу – тихий, безкорисливий. Такого його, плоху вівцю, кожен нахаба скривдить, а сам відповіді не отримає. Хто ж там, у Прилуках, за нього заступиться, хто підтримає, порадить?..

І ось день виїзду – 12 січня. Настав «той послідній вечір невеселий <...> на менини матеріни у теплій оселі». А наступного дня і прощання. Пили чай, приходили сусіди. Мати весь час поривалася в слъози. У батька – нерозважний сум в очах. Як вийшли надвір, син хотів розвіяти тугу:

«– Уже й готово! Як скоро, – озвався я.

Мати одвернулася од мене, але видно було, що судороги пробігли по її лицю.

– Тільки сідай ти з богом», – озвався батько, умоваючи всяку всячину в розвальні сани.

Ось такою врзалася в пам'ять майбутньогопись-

менника розлука з рідним домом, такою він переніс її в нарис «З Гадяча до Прилук». До слова, нарис цей, розпочатий 1868 року, так і залишиться недописаним. Але в ньому вперше проявилася така риса творчого методу його автора, як звернення до опису подорожей, що знайде розвиток у подальшому, коли він напише «Подорож од Полтави до Гадячого», «Серед степів» тощо.

Щоб не замерзнути, дорогою юнак увесь час кутався в козушину, глибоко натягував шапку з кролевецького смушку. А поверх голови та плечей накинув ще й суконний кобеняк. Свиткою прикривав коліна, побоюючись вимазати її об юхтові чоботи, наквацьовані дьогтем. Біля Роменської брами побачив журавля над криницею. Попрохав зупинитися. Пройшовся, розім'яв трохи ноги. Опустив дерев'яне цеберко і витягнув води. Посмакував джерелицею. Тоді як на душі шкребли кішки.

– Хочеш зазнати муки, то їдь у Прилуки, – недоречно пожартував-зареготав візник.

Не відповів нічого. Але в пам'яті спливли батькові настанови. Пізніше, як він одним вузлом пов'яже чиновницьку службу й письменництво, ті остороги, раяння шанувати старших, годити й користися їм, остерігатися ледачого товариства, виллються на папір, коли змальовуватиме образ Ливадного.

– Знай, сину, – казав він, – покірне телятко двох маток ссе! Не дивися ти на других, що дуже пришкають угору: начальник йому слово, а він йому – десятеро. Такі завжди тратять своє. Тихше, кажуть, іди, далі будеш. Так і тут. Коли тебе начальник і полає іноді так, ні за що – ти, Господи свят, змовчи на той час. Може йому тоді припало лягтися, та ти перший підскочив під руку... Коли ти не змовчиш, то тільки піднімеш більшу бучу та втратиш за себе добру славу... Тоді скажуть: сякий-такий нікому не змовче! Коли ж перетерпиш, – хай, мов: собака бреше, вітер несе – о, тоді він сам побаче, що ти за чоловік і що за чиновник... Знай, сину, той самий, що тебе ні за що вилаяв, коли лучиться тобі оступитись, горою стоятиме за тебе й не дасть на поталу! Я сам на собі усе звідав, сам по собі добре знаю. Чи був би я тим, що тепер є, коли б не годив старшим, не корився? Ніколи зроду! <...> Покійний батько не кинув після себе нічого <...>. Маги вмерла ще за молодих літ, удруге він не захотів одружитись, та так усе й пішло за люди... Виряжаючи, він не дав мені нічого, окрім трьох лихих сорочечок та ще лихішої одежинки. А як виряжав, то наказував: “Гляди себе: спіткнешся – пропав, не спіткнешся – підеш угору. Знай, що козак сам собі повинен знайти долю. Іди й шукай її, а від мене нічого не жди!” <...> Як я бідував, як часом холодний і голодний сидів. Те одне богові відомо та мені, а більше нікому... А от бач тепер? І свій притулок на старості літ маю, і вас таки, як батько, і вивчив, і наділив на перший раз чим бог послав... А через віщо? Через те, що де треба, поклонюся й покорюся. Від

поклону, кажуть, голова з в'язів не спаде, а за тебе кожен добре слово замове... Іди ж і ти, сину, та шануй себе і своїх батька та матір, – їм легко та радісно буде чути про вас: от, мов, у Ливадного діти! А не то, що усяк вас буде ганити та проклинати».

Поки згадував батькові монологи й настанови перед дорогою, доїхали до Прилук. Знайшли будівлю повітового казначейства. Воно вражало своєю новизною – з усього видно було, що зведене з десяток років тому. Познайомився з начальством та співробітниками. Далі зайнявся пошуками квартири. Прикро, але зараз неможливо сказати, на якій вулиці чи на якому кутку жив юний чиновник. З достовірністю можна твердити лише те, що ця чиста хатинка стояла неподалік від Удаю. Це засвідчують щоденникові записи та художня проза, зокрема одне з перших оповідань «Ганнуса» (незавершене, із підзаголовком «Із записок чиновника»), про яке без сумніву можна говорити, що воно створене на основі прилуцького життя автора.

Розпочинається оповідь із того, що молодого чиновника перевели на роботу в місто N... Це «городок, чистенький, веселенький, тихий та мирний, як завжди бувають повітові городи. Посеред круглої площаді стоїть кам'яна церква-собор, нова ще, весело поглядає своєю золотою банею у ясне небо. По бокам площаді, так одсторонь, пішли лавки з усіх сторін і облямували собою чисту площадь... З-за їх де-де виглядали високі кам'яні дома, де-де нові, де і старі, неначе діти, засумувавши стояли... Де-де садочки любо кидалися ув очі, в їх хитались і манили до себе білі берези... сумні липи стояли, як лицарі, і гордо оглядали поглядом город, де кипіло життя. Народ швендяв то сюди, то туди, діти грались на вулиці, жиди кричали, гвалтували... Гам, ляк, крик висів над городом.

Таке ви знайдете у кожному городі, як там прихотилося вам коли бувати, то й описувати його – не варт! Скажу тільки, що, окрім собора, ще виднілося чогири церкви, так у сторону там гора, попід горою чиста річка, там пішли ліси, луки, піски, поля і друге таке...»

Хоч автор і зауважує, що «таке ви знайдете в кожному городі», я наполягаю, що тут описані Прилуки. Надто точно відтворена картина центральної частини міста, навіть із погляду сьогодення. А спостерігав молодий паніч за містом, очевидно, від Іванівської церкви на Квашинцях. Як ми знаємо, Панас Рудченко прибув у Прилуки 1865 року, а ця церква на розі вулиць Київської та Іванівської теж збудована того року. І в «Ганнусі» говориться, що «церква нова ще». Від цієї церкви добре видно було тоді полковий Спасо-Преображенський собор, Миколаївську церкву, собор Різдва Богородиці та, очевидно, церкву Всіх Святих на старому міському кладовищі, знищену війовничими радянськими безбожниками, бо Стрітенський собор підняв свої хрести на куполах у центрі міста

1889 року, коли Панас Рудченко тут уже не працював.

Аналіз оповідання дозволяє говорити про те, що образ «веселої натури», суперечної його «тиші», Галі-Ганнусі (у рукопису вона називається так і так) автор виніс саме з Прилук. Імовірно, що це була та сусідська наймичка, яка вродою, вдачею і запальним характером припала до душі канцеляристові, який поряд знімав куток у бабусі – «або вона ще не бабуся, а так поживша жона, показала мені хатку, поблизу якої садочок як райочок, схилився над вікнами <...>. Третє вікно цієї хатки вело на доріжку, що йшла прямо садком з гори аж до води... Там річка палала, там за річкою сипучий пісочок жовтів, з-за садових слив, неначе стіна, виглядав далеко-далеко бір, а прямо за водою, за пісками білі хатки топилися у густій листві зелених садів...

“Хороша моя хатка – як чашечка, веселий садочок, як рай божий!” І я зажив життям праведника. Ніде не чути ні крику, ні гомону, тільки шелестить садок та співа соловей над водою... І я полюбив ту самотню, ту тишину, той шелест зеленого листя, співи соловейка і мою тиху та чисту хатину. Я заперся у ній і од миру, і од людей і був щасливий, що ніхто не мішає мені. Пригадалось мені і давнє, і гірке, і невеселе, і все якомсь любо спливало на пам'ять, самі гіркі часи здавалися не гіркими, а так, якимсь сном, якоюсь причудою; все, що пройшло, хороше і все, що минуло, хороше!»

У миргородських записках Панаса Мирного ми подибуємо ім'я Галі у спогадах про недавнє минуле, а воно пов'язане саме з Прилуками. Ця Галя – «цвяшок» у юнацькій свідомості й пам'яті – згодом розквітне під пером письменника польовою царівною в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Отже, у Прилуках розпочинається нова сторінка життя Панаса Рудченка: тут, за його словами, він «зажив життям праведника» – «праведника» зі «скверного города», та ще з літературною вдачею! Він, мов губка, фактично «вбирає» в себе багатоганне життя повітових Прилук і навколишніх сіл – як матеріал для творчості.

Уражений архітектурою храмів, строкатістю ярмарків і базарів, де грають кобзарі та лірники, Панас гуляє на колодках із ровесниками, ще й виставляє їм могорич, що прийшов гуляти не на ту вулицю, де зніма «угол». У вихідні подорожує селами повіту. Слухає й записує фольклор, приказки і прислів'я, казки, анекдоти, легенди. З особливою теплотою занурюється в давню козацьку славу Прилук. Знайомиться зі знаменитою козацькою скарбницею. Відвідує служби Божі в козацькому Спаському соборі. Він уже навіть має в Прилуках щирого приятеля Федора Семеновича Животкевича, якому може вилити душу. Здається, знайшлася відрада і в особистому молодечому житті... Усі ці враження, роздуми, побачене й пережите невдовзі ляже на папір, зрід-

ниться з його героями. Життя нібито входило в колію. Але в щоденнику, який розпочинає вести і до якого регулярно вносить нотатки за пережитий день, з'являються слова: «Нудно... Сумно...»

Біографи Панаса Мирного чомусь роблять висновок, що Прилуки зустріли його неприязно. Літературознавець В. М. Черкаський, зокрема, пише, що згодом у Миргороді Панасові Рудченку бракуватиме щирого товариства, биття живої думки. «А рутини, темряви, підлоти, знущання над слабим, схилення перед сильним – живий музей. Щоправда, скарбництво, чиновницький світ зустрів його прихильніше, ніж прилуцький. Але ж звичай...» Такий висновок про прилуцьку непривітність науковець нічим не аргументує, не підкріплює жодною конкретною деталлю. Мимоволі зринає запитання: якщо в рідному Миргороді, у скарбництві, де поруч із молодим Панасом працює досвідчений близький родич, йому некомфортно, то чому в незнайомому місті з перших днів життя він має Бога за бороду вхопити? Адже навколо чужі люди. Незнайомі й саме місто, і служба. Зрозуміло, що канцелярські працівники косяться на замкнутого прибульця. Майже відкрито висловлюють незадоволення старі кадри. Кажуть, що самі не знають, що через деякий час буде з ними за реформи фінансової системи, можливо, й залишаться без шматка хліба, а в декого й діти підросли, то могли б зайняти вакансію, а тут, бачите, приїхало бозна звідки цабе. Оливи підливає в вогонь те, що він на службі не грає в карти й горілка його не вабить. Хоч записи в щоденнику від 1863 року засвідчують, що молодому Рудченкові все людське не було чуже. Він пише: «...учора їздили варити каші, хай їй чур – усі грали ролі сумашедших...»

Панас бачить незадоволення навколишніх чиновників, але терпить незручності, мовчить, як батько навчав. Лише після робочого дня розгортає щоденник і виливає душу: «Хоч би прийшов хто, промовив хоч єдине слово... Одні стіни білесенькі сумують зо мною...» Спливали спогади про товаришів – як думали-говорили, як пісні співали «про недолю, про Січ, про Україну».

Щоденникові записи прилуцького періоду життя вказують, що він згадує також матір, родину, свою чи не найпершу хлопчачу симпатію Олену. На серце лягає туга, сумно-гужливі віршові рядки виповнюють казенний папір:

*Олено! Друже! Як бажаю
Тебе побачить у цей час,
І скільки дум тих, скільки маю
Тобі сповідати ураз...*

Ішов уже другий рік життя Панаса в «тюрмі – Прилуці навісній»: не розсіюється гнітюча атмосфера на службі, за словами зі щоденника, молодість його цвіте «під холодним туманом». Суму

додала ще й неймовірна новина, яка докотилася зі столиці до повітових Прилук і не сходить із людських вуст: у Літньому саду Петербурга стріляли в імператора. Розпочалися масові арешти, припиняють існування земляцтва, газети... 20 травня 1865 року в письменника-початківця народжується вірш «Заволокли небо тучі грімовні...», у якому виразно декларовано бажання діждатися часу, коли «устане й отрадна воля, і народ, заклятий два віки в кайдани, скоренько полине по ступням розвою». 8 червня – чергова поезія: «Довго, довго Україна...», відгук на нові непосильні податки для населення, накладені царським урядом. Примітними у творі є рядки, у яких проявляється ставлення Панаса у прилуцький період до царату і його форм правління: «І деруть, деруть послідною свитину, щоб чим було прикрити царів...»

Про його тодішні переживання, про неспокій місцевої службової молоді можна довідатися зі сторінок роману «Повія», який, хоч і залишився незавершеним, справедливо вважається однією з вершин, якщо не піком, творчості письменника. Тут один із персонажів вступає на службу саме тоді, коли «таємні думки, вирощені на гірких болістях кращих людей прошлого царювання, ждали своєї черги, яким би то його побитом протиснутись у життя. То був час раннього ранку після хмурої ночі; час великих надій, великого ждання. Ніхто не знав, що ще буде, а кожному видко було, що так, як воно ведеться, – негоже, треба щось інше заснувати, щось краще пригадати. Час чиновного царювання, хапання та гніту минав, в народі все дужче та дужче почувалося нарікання на неадапне життя...»

І от саме тоді, пише у згадуваному нарисі Сергій Єфремов, натовпом виходять на кін молоді сили, озброєні часто самим невдоволенням зі старого, не завжди глибоким, ясним і свідомим, але раз у раз яскравим і зачіпним.

Але повернімося до слів героя «Повії». «Одкрилися, – говорить він, – нові місця з великою платою, і на ті посади присилялися то без бороди, то в моху учені хлопці, а який-небудь голений тридцятилітній служачка обходився. З того часу закипіла жовч, почалося змагання. Старі кричали: блазнята! Молоді обзивали старих хапугами, безтолочю. Пішла ворожнеча між старим і новим. Та ворожнеча і те змагання одгукнулися не в одному тільки чиновному стані, обізвалися вони і в других постановах життя, догукнулися і в сем'ї. Крепак не гнув шиї перед паном, робітник – перед хазяїном, син часом не слухав батька; все, зачувши волю, піднялося на дибки і прокричало про своє право. То був час великого гуку, ще більшого змагання; страшенно напручувалися кожного сили, щоб узяти верх, одоліти... <...>

Молоді того часу уперше вийшли на ту довгу ниву, що зветься життям, тільки дужі силою свого х о ч у та запалом молодого завзяття. Не було у них

учителів, що направляли б, як іти і куди йти, не було перед собою стежки, ніхто ще її ні разу не прокладав. Треба було самим проробити, щоб іти вперед. Їм хотілося зайняти не одну якусь постать, а разом усе поле; на одному боці треба йти до бою, на другому – силу вистачати... Народилося зразу не один, ані два, а десять напрямків. З народною волею народилася і любов до меншого брата, народилося народолюбство. Народолюбство закликало у свій стан багато всякого люду. Щоб добре зробити, треба спершу народ знати, чого він хоче, чого йому треба. Досі його бачили тільки в дворі – з одного боку, а треба бачити його всюди: серед села, серед поля, у його праці тяжкій, забавках веселих, у його стосунках між собою, в його сім'ї, у його радошах-горі... <...> Треба ... розбити, розвіяти той густий морок, що покривав не тільки села, а часом і хати заможних городян... Народилися недільні школи. <...> Недовго ті школи побули, не знали було, чи й діло яке зробили, а старі вже ославили їх, як заговорщицькі збори, де проповідувалося, що Бога немає і старшини не треба. Не досягло й року, як школи закрили; декого з учителів позабирали, позасиляли. <...> Бура пройшла, вирвала кілька дубів з корінням, поламала силу молодого гілля і – скрилася. Настала така сумна нудота – ні слова путнього, ні пісні веселої, мов поніміли всі, мов поховали кого великого й славного і справляли похорони. На кладовищі ще так буває восени, коли лист з дерева опаде і почорніють високі могили».

Так сумно скінчився «час великих надій, великого ждання». Почалися будні. Сірі, нудні будні. І в Панаса Мирного, як і в його героя, життя «роздвоїлося, розколося надвое: з одного боку – нелюба служба, що годувала його хлібом, гасила дух; з другого – книжки, розумова розмова з молодим товариством піднімала його вгору». І сталося це в Прилуках.

По-друге, фрагмент твору передає хвору морально-психологічну атмосферу в імперії. Такою ж вона була і в Прилуках та повіті. Погортаймо сторінки «Полтавских губернских ведомостей», інших часописів губернії того часу, дослідження істориків та краєзнавців про розвиток подій у краї після пострілу в імператора, у період народолюбства, і побачимо, що не помилися в описі ситуації в приудайському регіоні. Нагадаю лише про гучний процес над полтавськими громадянами (1862–1863), що завершився виселенням їх до північних губерній імперії, та про те, що Панас Рудченко, як і його старший брат Іван, знав про громадську страту Миколи Чернишевського влітку 1864 року, романом «Что делать?» якого вони захоплювалися; знав і про інші розправи над порушниками основ царського режиму. Усе це рубцями лягало на молоде серце. І чи не стане за таких обставин «сумно» та «нудно»?!

«Чи можна тепер ходити по світу, не надівши на піку якої-небудь марюки: покірності усякій московській воші, віри без Бога, любові без серця?.. – риторично питає письменник. – Що хоче Москва од мене, од других? Закаляти душу нечистими плямами і намазати їх крейдою – любезністю, затьмарити в серці самий найдорогший, самий найлюбіший образ матері і оддати саме серце на потіху хижої птиці – орлові, що звив своє гніздо на царській короні?.. Боже мій! Чи люди подуріли, чи я здурів? Прочують яку-небудь глибоку думку, що ученим оком прозирає у глибину землі, у вишину неба – кажуть: безбожник; підглядають у серці затаєнну добру поміч своєму брату-поселянину – кричать: бунтовщик!.. Чи можна, питаю, буде ходити по світу без марюки на піці?»

Отже, коли б система не вимагала від українців (у її уявленні – малоросів) покірності «московській воші», коли б не вимагала віддати серце матері України на поталу хижій птиці, то ніхто б не одягав оту нещасну маску на своє обличчя. Панас Якович вимушено був напівміфічною істотою. Щодо цього наведу одну химерну історію. Восени 1915 року жандармерія розшукувала видатного діяча українського руху – чи то Рудгана, чи Рудчуна, якого агентура за прізвиськом називає Рудченком, а літературний псевдонім – «Панас Мирний», і він десь служить у Полтавській губернії та проживає нелегально. Тоді дійсний статський радник (прирівнюється до генеральського чину), кавалер п'яти орденів, начальник першого відділу Полтавської казенної палати Опанас Якович Рудченко, який і справді виступав у літературі під таким псевдонімом, був одним із найшанованіших чиновників губернії. Кажуть, що ця доповідна про розшуки неблагондійного лягла на стіл до вінченаближеної особи майже одночасно з клопотанням про нагородження Панаса Яковича черговим орденом від царя... Але «роздвоєність» не вплинула на його життєву позицію, не привела його в табір реакціонерів. Він залишався вірним матері Україні навіть у найтрагічніші періоди її життя.

1867 року в багатьох губерніях царської Росії розгулявся голод. І так гнітюча службова атмосфера в повітових містечках ставала нестерпною. Прилуки не були винятком. У серпні того року Панас приїздить до батьків у Гадяч, там планував зустрітись зі старшим братом Іваном, який уже жив у Києві. Зустріч не відбулася. Тоді Панас шле йому листа: «...Оце я приїхав у Гадяч поговорити об собі; не життя мені в Прилуці, хочеться вирватись і покинути скверний город з його поганим людом, з його гидким чиновництвом. Якщо не пощастить переводом, – не переведуть, то подам у одставку та поїду або у Полтаву, або ж до тебе...»

Батько перейнявся тугою сина, але в його бажання вніс корективи: у вересні 1867 року той пере-

їздить у рідний Миргород. За словами старшого Рудченка, там і місце вільне було, і родовий дім стояв без нагляду, і в місцевому скарбниці його (батька) всі знали. До 1871 року Панас Рудченко служить помічником бухгалтера Миргородського повітового скарбництва.

У час від'їзду з Прилук Панас присвячує вірш своєму товаришеві Федору Животкевичу. Твір він називає «дружнім прощальним словом» і датує 6 жовтня [18]67 р. Дослідники переконують нас, що Мирний жовтнем називав не десятий, а дев'ятий місяць року. Отже, новий миргородський період життя в нього розпочався 7 вересня (за старим стилем) 1867 року. Чи був він комфортнішим за прилуцький? Чи допомогли рідні стіни подолати митцеві сум і нудьгу? Сказати однозначно важко, бо прямо про це ні в біографії, ні в щоденнику не сказано, лише літературні тексти посвідчують, що атмосфера в Миргороді навряд чи відрізнялася від Прилук.

Звернімо увагу на початок одного з ранніх оповідань Мирного – «На охоті», яке теж залишилося незавершеним: «Нема, здається, у світі сумніших міст, як наші повітові міста. Життя не те що громадського, але й трохи похожего на людське, нема...» Завершується ж цей аналітичний роздум словами «нудно живеться...» Панас Мирний солідарний у змалюванні життя повітового міста зі своїм земляком Миколою Гоголем – його класичним висловом у завершальній фразі «Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем»: «Скучно на этом свете, господа!» Підтримуємо думку критиків, що і в Мирного, і в Гоголя опис миргородського життя стає символом непробудної, безпросвітної нудьги.

До речі, ще 1845 року Тарас Шевченко після відвідування Миргорода в листі до Родзянків писав: «...В отношении Миргорода Гоголь немножко прав, странно только, что такой наблюдательный глаз не заметил одной весьма интересной строфы. Чиновники, оконча дневное служение в судах земском и уездном, отправляются компанией за десять верст на вольную (то есть вольную продажу водки) и, выпив по осьмушке, возвращаются по домам обедать. Не правда ли, это оригинально?..»

Та що говорити про повітові міста й містечка, коли інший земляк Панаса Яковича Леонід Глібов майже тоді ж писав про Чернігів як про губернський хутір, у центрі якого паслися корови й кози, а життя чиновництва залежало від одного пчиху губернатора.

Про те, що не Прилуки винні в Панасовій нудьзі, наведемо ще свідчення про Миргород студента Київського університету Івана Зубковського: «В нашем городе страшная всеподавляющая скука. Этот ужасный бич преследует нашу «интеллигенцию» неумолимо, безотвязно, беспощадно. Беспросыпная картежная игра является неизбежными результатами

еє. Стукалка свирепствует. Стукают, кажется, на всех стогнах града. Стукают мужья, стукают жены, прежде не державшие и карт в руках, стукают даже дети... Необъятное море сплетен и неисчерпаемое множество пересудов только и освежают, только и волнуют этот мертвый мир, эту непробудную скуку...»

Отже, не саме місто було винне в цій «нудзьі-скуці», а вся атмосфера тогочасного буття царської Росії, вельми сонне громадське життя в роки служби

в містечку молодого канцеляриста Рудченка. Цілком можливо, що емоційний спад спричинювало і щось інше – у його щоденнику прилуцького періоду 27 квітня 1865 року занотовано: «...погода на мене багато діє, а сьогодні вона досить погана: то сонце блисне, то вітер і дощем повіє. Бридко!..» Чомусь такі записи уникають оприлюднювати вчені, а вони є цінним штрихом до з'ясування правди про «місто скверне» в долі видатного полтавця.

ПАЛАЄ ОГНИЩЕ ЛЮБОВІ ДО РІДНОГО КРАЮ...

Епістолярна спадщина Панаса Мирного досить багата. Я не ставлю за мету її вивчення, але без неї в розповіді про зв'язок письменника з Прилуками не обійтися. Тож спершу процитую лист-відповідь Панаса Яковича відомому українському історикові, дослідникові козацтва Дмитру Яворницькому: «Одібрав я Ваш палкий лист, та й аж здивувався, так Ви в ньому мене вихвалюєте, що якби я не був справді таким мирним, яким себе почуваю і за якого себе добре знаю, – то, ухопивши Ваш лист у руки, наче той бойовий прапор, загував би людям щосили: бачите Ви, що я таке? Бачите, що про мене кажуть розумні та освічені люди? Начхати мені на Вас, та й годі!

Ні, мій голубе, то тим твори здалися Вам такими любимими і так дістали до серця, що у йому невгасно палає огнище щирої любові до свого краю, а в душі жевріє літературна вдача...».

Можна твердити, що в те «огнище любові до рідного краю» багато дровець було докинуто й під час життя і праці у Прилуках. Адже одним з аргументів на користь служби молодого скарбника в Прилуках було ближче знайомство з історією Гетьманщини, козацького руху та його яскравих лицарів духу й шаблі. Ще в молоді роки до щоденника Панас записує: «Куди не гляну-подивлюся, все горе-неволя, а де те щастя? Хто його знає...»

Гине слава козацькая, долі нема, москаль панує, наші квіти марне псує, сорочку з матері здирає, та ніхто того ні чує, ні знає...».

Треба шукати корені слави козацької, треба дбати, щоб знову забуяла на них могутня корона. А то ж уже вони й Кобзаря «изуродовали... Такое гениальное произведение». І тут же висновок: «...Я б их, чортових москалив, усіх би виризав... Черти... Ну какое несчастье Украине, этой бедной вдове; народ подавлен, воспитание на родном языке запрещено и вдруг что же такой протест против всего того за что Москва кричит, как Кобзарь и тоті зуродован. Несчастливая Украина, мать ты моя! Там что с тобой делают москали?»

Безумовно, він знав, що в когорті лицарів були представники цілої династії старовинного козацького

роду Горленків із Прилук. Колись слава про них гриміла на всю Україну. Знали про неї і в Гадячі, Миргороді, Полтаві. А тепер ось молодому Рудченкові випадала нагода власним серцем доторкнутися до славної історії. Не помилюся, коли скажу, що з особливим трепетом на залишках муру прилуцької фортеці він слухає козацькі перекази старожилів, легенди, думи, вивчає родовід Горленків. Особливо ж до впади розповіді про талановитого полководця, розумного політика, дипломата, соратника й однодумця гетьмана Івана Мазепи – Дмитра Горленка, який, як і його батько Лазар, пройшов шлях від рядового січовика до полковника прилуцького. Багато почутого й побаченого згодом письменник викладе у своїх творах, зокрема в «Січовику», поемі «Дорошенко», що романтизує Гетьманщину. Ось як про ті історичні часи говорить Мирон Гудзь із «Січовика»: «Немає єдності – чорт має й волі! А якби гуртом забрали коси, та шаркнули всю кропиву... От би так! Чого дивитись? Косіть, кажу! Косіть, а то гірше буде!..» Певно, такі слова про козацьку звитягу в боротьбі з поляками, московитами, татарами потомки прилуцьких лицарів говорили паничеві Рудченку, який збирав народний епос про славні діла січовиків.

У молодого поціновувача історії рідного краю виникає бажання знайти представників роду Горленків і познайомитися з ними. Невдовзі шлях Панаса Яковича перехрещується з одним із прямих представників цієї династії – істориком, краєзнавцем, етнографом, письменником, близьким другом багатьох видатних діячів культури 1880–1890-х років, дворянином, чий рід був занесений до книг дворянства Чернігівської та Полтавської губерній, Василем Петровичем Горленком. З'ясувалося, що той володіє селом Ярошівка (нині село Українське Талалаївського району Чернігівської області), розташованим за десяток-другий верст по Роменському тракту від Прилук; улітку проживає в родовому маєтку, а взимку переїжджає в Петербург. Поселення він успадкував від діда-прадіда: свого часу воно було нагородою від гетьмана Мазепи за ратні заслуги

прилуцькому полковникові Дмитрові Горленку.

Після ліквідації кріпацтва маєток Василя Петровича помітно занепав, бо господар із нього був нікудишній. Зате мав солідну освіту: після гімназії та Ніжинського ліцею навчався в Парижі, в Сорбонні; був вельми талановитим публіцистом і літературним критиком. На початку 1880-х років повернувшись в Україну, Василь Горленко захопився етнографією та краєзнавством, співпрацював у часопису «Київська старовина» практично з часу його відкриття. У земських справах він часто бував у Полтаві, де вже служив Панас Мирний. Там вони й подружилися. Горленко, маючи тонке відчуття художнього слова, закохався у талант полтавця. Літературний смак нового приятеля багато важив і для Панаса Яковича: той постійно інформував його про літературні новинки країни, надсилав книги, зокрема з історії України, які купував у салонах букіністів Петербурга. Панас Якович під час об'їздускарбниць губернії, ревізій чи інших службових справ неодмінно прагнув побувати в Ярошівці та поспілкуватися на літературно-історичні теми з Василем Петровичем. Нема сумніву, що завдяки цим зустрічам і листам твори «Морозенко», «Згуба» та деякі інші побачили світ саме в 1890-х роках, а то, можливо, і їх спіткала б доля «Повії», яку Горленко благав терміново дописати й віддати до друку, але Мирний не бажав тут поспішати...

У листах і розмовах приятелі обговорювали близькі їм теми; улітку годинами гуляли біля старого ярошівського дворища, поміж старих яблунь і груш, які вже гинули, кремезних дубів та ясенів. Відпочивали в обсаджених липами альтанках, густо обплетених заростями бузку й барбарису. Оскільки такі творчі бесіди випадали нечасто, спілкування культурників продовжувалося епістолярно. Прикро, що листи Панаса Яковича до Василя Петровича фактично не збереглися – значну частину спадщини Горленка було втрачено. А ось із його листів до Мирного переконаємося, що комунікували вони більш-менш регулярно. Як правило, кожне своє послання письменникові прилучанин завершував словами: «Истинно уважающий Вас В. Горленко», «Искренне Вам преданный В. Горленко», «Искренне Вас уважающий В. Горленко» тощо. Зупинімося на сторінках цього епістолярію, присвячених прилуцькому краю та літературному процесу, пов'язаному з темами, близькими обом приятелям.

У листі від 1897 року Горленко пише Мирному, що вдумливо читав книгу Уманця про гетьмана Мазепу – дуже чудову і прекрасно написану: «Це ж перше добре слово про Мазепу з 1709 року – чи ж жарт сказати! Я ж давній, інстинктивний і традиційний мазепинець і з радістю зустрічаю фактичні підтвердження своїх симпатій до Мазепи». Він настійно рекомендує письменникові прочитати цю книгу, а її

розділ «Шведська інкурсія» оцінює як блискучий.

Панас Якович запрошує Василя Петровича брати участь у випуску часопису «Рідний край», що ось-ось має почати виходити. Той дякує за пропозицію і надсилає в листі таку самохарактеристику: мовляв, він уже вимотаний, скалічений плід історії, уламок дворянства з деякими «сносними и незносными его сторонами», трагічно не здатний змінитися. Горленко страждає від того, що став свідомим... «сторожем» свого дворянства, проте на півночі імперії, куди поїхав виживати, він, крім «умебльованої кімнати» й осоружного рецензування, не мав більше нічого, ніколи не знав спокою, ніяковів перед земляками, яких надто шанував.

З листів видно, що Панас Мирний багато подорожує губернією. Щодо цього Василь Петрович зауважує, що і йому хотілося б «пошляться» по губернії, придивитися до життя й зібрати деякі факти, відомості... В іншому посланні з Ярошівки Горленко вибачається перед Мирним, що не зміг побачитися з ним у Кременчуці, адже саме перебував у Полтаві. У Дмитрівці (нині село Бахмацького району) також не зміг зустріти Панаса Яковича, бо був «зовсім нездоров». 26 червня 1896 року він пише, що з нетерпінням чекатиме приїзду Панаса Мирного в Ромни тощо. «Чекаю зустрічі з Вами, – говорить побратим Мирному, – від якої свою меланхолію зможу прогнати в три шия. Та вона й сама тоді щезне як щось неприспостойне...» Василь Петрович згадає в листах, як вони прощалися з Панасом Яковичем на великій дорозі при зростаючому місяці, дякує письменникові за ці епістолярні діалоги, які для його «розтерзаної різними горестями душі» – єдині цілющі ліки... Під час зустрічей і в листах Горленко розповідає Мирному про всі прилуцькі новини, інколи дуже детально. А значить, «скверне» містечко й надалі цікавило полтавця, про нього він часто згадував...

У листі від 10 червня 1897 року Горленко просить Панаса Яковича пробачити йому запізнення з відповіддю й ділиться враженнями від концерту Миколи Лисенка, який слухав два дні тому в Прилуках (спеціально їздив кіньми), називає себе шанувальником великого композитора, який має особливий «прийом обробки малоросійської народної музики на основі загальних правил...»: «Остання його поїздка (з чоловічим хором) дуже вдала в усіх відношеннях. У Житомирі, Бердичеві, Білій Церкві – успіх хороший, в Смілі – дуже хороший, в Умані – середній, в Золотоноші – прекрасний для цього міста, у Прилуках – прекрасний. Із Прилук він знову поїхав у Золотоношу...» У Прилуках (у листі написано «в Прилуке») концерт проходив у новому міському саду на відкритій сцені, слухачів прийшло надзвичайно багато, місця поруч зі сценою майже зразу всі розкупили. «Перший концерт, на якому я був, дав 230 руб-

лів чистого збору, на другому – ціни були дуже понижені для міщанської і всякої міської публіки...»

Ще в одному листі Горленко прохає Панаса Яковича заїхати до нього, коли той буде в Ромнах: «Якщо Ви їхатимете ранковим потягом з Прилук, то він прибуває в Дмитрівку о восьмій... Дайте мені знати, яким поїздом Ви будете, і я відправлю на станцію коней, оскільки їх тепер у Дмитрівці не завжди можна дістати». Іншим разом ділиться новиною про те, що в Петербурзі вийшла «поема» Мордовцева «Козаки і море» – стара річ, узята із «Саратовського збірника»... Або ж розповідає про майбутні вибори гласних у Прилуках 22 червня 1898 року. Він теж їде на них: «Бо в нашому повіті земські справи йдуть дуже погано, всяка міра терпіння лопається, тим більше, що податки все збільшуються і тепер перевищують 50 копійок з десятини, що дуже і дуже немало. Тому панівна “північна” партія повинна бути за будь-яку ціну скинута, і тому всі і тягнуться на вибори. Навіть такі скептики та інваліди земської справи, як я, багатогрішний» (лист від 17 червня 1898 року). У цьому листі також мовиться, що Грінченко написав Горленкові про підготовку 3-го випуску Етнографічного збірника (пісенної народної творчості Чернігівської і суміжних із нею губерній), куди й він здав свої в різні часи записані матеріали. Чернігівський збірник дуже цінний – такий висновок робить із попередніх двох випусків.

У подальшому листуванні приятелі продовжують обмінюватися думками про рідний край, якому вони служать і про розвиток якого дбають. Горленко розповідає, що тільки-но повернувся з колишньої гетьманської столиці Глухова. Він задумав написати «нечто» про трьох останніх гетьманів, тож мусив оглянути місцевість, де вони жили-діяли. І ось здійснив цю 4-денну екскурсію. Побував також у старому Петропавлівському монастирі, де жив і писав «Мінеї» Дмитро Ростовський, який створив інші, не менш знамениті писання, і в тихій густинській обителі Святої Трійці. Враження про побачене Василь Петрович склав у пам'яті «до слухного часу».

Цікавим повідомленням для Мирного було й те, що «Гайдамаки» його улюбленого Тараса Шевченка взявся ілюструвати Опанас Сластьон. Крім того, живописець почав викладати малювання в миргородській гоголівській школі. «Я дуже радий цьому, бо знаю його добре і давно. Він всією душею відданий

Малоросії і знає толк в малоросійському стилі і старовині...» – пише Василь Петрович. «Олександра Михайлівна (дружина Панаса Яковича. – М. Г.), – зазначає він в іншому листі, – познайомила мене з новим і симпатичним малоросійським автором Михайлом Коцюбинським, відкритим Вами. Надзвичайно симпатичний талант... Мило, мило і мило!»

Горленко поспішає поділитися з Мирним радіною новиною про те, що в Ярошівку отримав поштою нове видання «Хмельниччини» П. Куліша; що в Петербурзі земляки організували великий музичний гурток-хор, мета якого – очищення від аранжування народної музики та виконання нових творів... Цікавиться Василь Петрович у письменника, як пройшли в Полтаві Шевченківські вечори та що він там читав...

Кожен лист, кожне речення – це думи про розквіт України, про її народ. Можна без сумніву говорити, що майже все це в різних варіантах і формах знайшло відображення у творах літераторів-патріотів. Панас Мирний, зокрема, через усе життя проніс палку любов до творчості Шевченка, зазнав впливу його ідей. Дослідники наголошують, що Кобзар був для юного Панаса духовним проводирем у прилуцькій самотині. Свій перший вірш «Мучить, давить моє серце...» майбутній класик написав на третій роковині смерті Шевченка 26 лютого 1864 року. Цілком можливо, що цей твір-присвята заклав у Панаса та його друзів міцну традицію щорічно відзначати роковини смерті Кобзаря. Цим він ніби звітував перед генієм України, мов перед власною совістю, про зроблене «задля рідного краю і рідного слова». За взірцем Шевченка Мирний пише «сни», «молитви», малює ідилічний образ України-раю в поезії «Така їх доля». Кобзар для Мирного був прикладом самовідданого служіння інтересам народу й національній культурі. Життя в Прилуках, відвідання молодим літератором довколишніх сіл повіту, де, імовірно, він уклонявся каменю в Линовицькому парку графа Жевахова та обіймав там велетенського дуба, милувався яворами в Сокиринському парку, під якими відпочивав Шевченко, молився коло чудотворної ікони Іржавецької Божої Матері та святих образів Густинського монастиря, до яких звертався зі словами заступництва за матір Україну та її народ Тарас Григорович, усякчасно сприяли його вірі, любові й надії на краще життя в Україні.

ЕТНОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ НАРОДУ

Такі слова занотував юний Панас Рудченко у щоденник, поставивши перед собою мету глибоко вивчати народні казки, прислів'я та приказки, обрядові пісні й узори, тобто вишивку. І це було його вивіреною позицією, з якою вступав у доросле життя. А на межі 1868–1869 років він уперше публічно виступив як фольклорист у виданих «Народных южнорусских сказках», частину яких зібрав і в Прилуцькому повіті.

Цікаво, що на службі чиновник Панас Рудченко до кінця життя говорив полтавською говіркою, тобто мішаною мовою; перші сторінки щоденника, розпочатого 25 квітня 1865 року, у прилуцький період, написав російською: «Сегодня, после долгих дум, я дал себе обет записывать все мои впечатления, накопившиеся в известный день, т. е. писать дневник. ... Итак, у дорогу!» Далі йдуть міркування про приказки та їх студіювання, подячно згадується книга Номиса «Українські приказки»... Але вже через чотири дні майбутній письменник переходить на чисту українську мову, гостро картає себе за те, що «попереду учився отого московського языка, а своего рідного не вчив. Читав отих Тургеневих і других, а пословиць не тямлю. Дурень, дурень! Тепер сердце рвется, хоче виливати своєю мовою сльози бідної вдовиці, та ба! не тямить, тільки тихо-тихесенько заплаче та й засне. Пригадаю батька:

*А я... а я
Тільки вмію плакати
Тільки сльози за Україну,
А слова немає!*

та й заплачу сердцем самотнім. Уже думаю кинути братів з бібліотеки книжки і зацікавитися пословицями кожного дня. Так і то – є там гарні книжки і потрібні мені. Думаю писати яку-небудь повість і вмістити приказки і зучати, та хто його знає, як і буде. А буде так, як буде, я тільки знаю, що я дурень, та й превеликий, що не вчивсь нашої мови, та того московського духу набравсь. Дурень, дурень і дурень! Проклятий я, трижды проклятий!! Правда, в мене є велика надія, мені тільки 16 років, та що, кажуть, знають, те за плечима не носити, хоч би і в 6 було, а не в 16!»

Звісно, змалку його, старшого і меншого братів та сестру оточували українські звичаї, обряди, пісні, вишивка, до якої особливо майстерною була сестра Олександра, яка вимережила братам не одну сорочку в червоних кетягах калини й синьоокому барвінку. Олена Пчілка у спогадах про родину Рудченків зауважувала, що в їхню господу часто заходили кобзарі й лірники – грали дітям «Чечітку», «Щиглика», а всім – пісень поважніших. Близькість дітей Рудченків до

простого народу помітно вплинула на їхній світогляд. І це виразно позначилося на творчості Панаса Мирного. Згадаймо один із вічних образів його прози – бабу Оришку. З ореолом носія народної творчості вона присутня в «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Замчищі», «Визволі», «Голодній волі», «Казці про Правду і Кривду», «Батьках». Прототипом цього персонажа стала матирина кріпачка Орина, по-сільському Оришка, яка няньчила всіх дітей у родині Рудченків. «Ми, малі діти, страх як любили казки! Зимньої пори, як насуне та довга та предовга ніч, зберемося на піч у тепле просо або жито, з одного боку гріє або парить, гарно так, – і раді слухати бабусю до самого білого світу...» – згадував Панас Якович.

Від бабусиних казок, а ще від пісень, що їх виспівували дівчата за прядивом чи тканням довгими зимовими вечорами, народжувалася перша любов до рідної мови, до творчого народного духу. «Козача кров батьків, змішана з гарячою грецькою кров'ю, прудко бігала по жилах і примушувала битися молоді серце любов'ю до свого краю, до свого знедоленого народу, а чудові казки та голосні пісні, що пестили змолоду його дитячу душу, нахилили його до рідної мови. З гарячим запалом молодого завзяття він кидався на все, що краще виявляло життя народне: йому любі були його звичаї й обичаї, його мова, одяг, усі нащадки його творчого духу: поговірки, казки, пісні», – так писав Панас Мирний про свого брата Івана Рудченка (Білика), значною мірою поділяючи такі його інтереси. Відомо, що в молоді роки Панас буквально йшов стопами свого старшого брата, як і молодший Лука. У щоденнику Мирного читаємо: «Лука затяг чумака, я підтягував. І дивно, і весело понеслися наші голоси вздовж річки і сласилися по тихій воді...»

На прохання брата Івана учень повітового училища Панас долучається до громадівської діяльності й починає брати участь в етнографічній роботі. В архіві письменника зберігається зошит із записами казок, приказок, народних анекдотів, на обкладинці якого дата «1863 рік». Він активно поповнювався записами «від наймита Ілька з Беєва», «від щирого приятеля Івашенка», «від сестри Саші» та ін. Згодом, коли Панас уже став чиновником, Саша так згадувала ті роки: «...зазывает, было, слепцов-бандуристов и все с ними беседует, все их спрашивает всякие сказки-песни и про старину. Они ему рассказывают, а он все записывает, и уже из своего жалованья их вознаграждает. Он всегда после их ухода сидит и пишет, а когда, бывало, подбежишь к нему и спросишь, что он пишет, то сердится и говорит: не твое дело».

Зібрані казки Іван Якович уключає в збірник «Народные южнорусские сказки», чумацькі пісні ввійдуть до книги «Чумацкие народные песни». У записнику Панаса з'являються також колядки, щедрівки, петрівки, веснянки. Захоплений приказками та прислів'ями зі збірки Номиса, він уже твердо вирішує їх досліджувати, пише, що це багате етнографічне джерело для вивчення народу.

Тоді ж визріває в Панаса бажання стати письменником – зрозумілим і потрібним українському народу. У пошуках теми він звертає увагу на долі ровесниць, зокрема, його цікавить, чому знайома дівчина Дуняша стала повією. Юнак замислює написати віршами «одну повістину, як гине наша краса жіноча од паничів. А ще мені треба написати хоч прозою, як москалі розвращають жінок». Вплив Тараса Шевченка тут очевидний, а ще ідея перегукується з багатьма народними піснями і легендами.

Фольклористична діяльність Панаса Яковича триває впродовж усієї його літературної праці. Прикро, що не всі зошити із записами збереглися. Пропали, зокрема, ті, які вів перед самим приїздом у Прилуки та в перший рік служби в місті понад Удаєм. 1867 року в Прилуках він розпочинає новий зошит; коштовні зерна народної творчості продовжує записувати і в Миргороді.

Панас Якович у Прилуках і на Прилуччині ходить на ярмарки й базари, де в ту пору постійно грали бандуристи, кобзарі й лірники. Щоб зблизитися з простим людом, одягає не мундир чиновника, а звичайну свитку або ж чумарку: «А мені в моїй чумарці і тепло й хороше!.. Щоби вони тобі сказилися, твої нерідні убори...» Одяг підперезує вишитим поясом, поперх чобіт опускає шаровари. Слухає балади, пісні, думи. Не соромиться тут-таки їх записувати. Часто мандрує від села до села. Один із записів народної пісні, що дійшов до нас, зроблений митцем у Переволочній. Він має надзвичайне вміння слухати співрозмовників, знаходить із ними спільну мову, викликає в них довіру, повагу, щирість. Записи донесли до нас розповіді парубка, який вихвалявся своїми витівками над квартальним, збирача податків про його митарства у скарбництві, різні глузування над нікчемно пихатим, «червячковим» писарством.

Народна оцінка явищ повсякденного життя, розмови з людьми стають для нього постійним і надійним джерелом збирання життєвого матеріалу для творів і прототипів героїв. Пам'ятаємо, що саме розмова з візником, його раптова позитивна оцінка «зарізяки» Василя Гнидки дала Панасові Мирному чи не перший поштовх до написання роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Можливо, що цю історію про розбійника він чув і на Прилуччині, адже візникам у ту пору доводилося їздити за десятки, а то й сотні кілометрів від дому. І, звісно, вони спілкувалися між собою на приїжджих дворах і в

шинках за обідом... У романі «Повія» є епізод запису народних пісень, безумовно, узятий письменником з особистого досвіду. А записував їх у Полтаві, Гадячі, Миргороді, Прилуках тощо, себто кожне містечко може похвалитися своїм творчим внеском у доробок автора.

А ось образ Галі-Ганнусі з раннього оповідання «Ганнуся» уже беззаперечно винесений із Прилук. Після переїзду з Прилук до Миргорода Панас Якович згадає в щоденнику це ім'я як спогад із недалекого минулого. А у «видіннях» із поезії в прозі «Думки» знову пише: «Ні, це не ти, то вона... моя Галонька співа! Чого ж вона плаче? Мені здається, що й не вона то і що мир злив свій плач ув один голос... і вона плаче тим плачем...» Так сусідська наймичка з Прилук зачарувала красою і вдачею панича-канцеляриста, коли той знімав собі куток для проживання.

Безсумнівну прилуцьку «прописку» має і повість «Вчителька». Події в ній в основному розгортаються в місті Мирному, де все панство розділене надвоє. А хіба в Прилуках, Ромнах, Ніжині, Пирятині чи інших повітових містах панство жило однією сім'єю? Звісно, ні... Я зацентую лише на вставному епізоді твору, побудованому на кріпацьких бувальщинах, підслуханих свого часу Панасом із розповідей челяді на миргородських кухнях та селянської молоді на прилуцьких вулицях. У його щоденнику є про це запис, а також додано, що описаний стихійний бунт кріпаків насправді відбувався в Переволочній Прилуцького повіту. Достеменно відомо, що в цьому селі, де колись базувалася козацька сотня Прилуцького полку, він записував і народні пісні, бувальщини, приказки та прислів'я, вдовольняючи свій інтерес до козацького минулого. Крім того, Переволочна свого часу належала прилуцькому полковникові Лазарю Горленкові, родовід якого цікавив молодого письменника. Узагалі село це дуже давнє – його згадано в Іпатіївському літописі під 1092 роком, отож насправду відкрило допитливому юнакові криницю народної мудрості.

Від Переволочної до Калюжинець рукою подати. А саме там у цей час жив відомий на всю імперію та за її межами сліпий кобзар Остap Вересай. Зі спогадів Олександрі Рудченко й Олени Пчілки знаємо, що Панас Якович завжди захоплено слухав кобзарський спів та речитативи, тому я переконаний, що він не міг не скористатися можливістю почути славетного Вересая. Віриться, що глибше вивчення цієї теми, зокрема життя Остапа Вересая, може дати ствердні результати.

У прилуцький період, а саме в 1866–1867 роки, з-під пера письменника виходить п'єса про Василя й Марусю. Як і в багатьох інших творах митця, основа її – конкретне життя й авторські спостереження, майстерно вплетені в літературну форму. «Між люди! У справжнє життя! Хай воно тебе посіпає, хай зачіпає, – отоді, може, і вийде що...» – так він скеровував себе пізнавати народ, соціальні конфлікти, ха-

рактери, мову, і це, зрештою, гарантувало успіх. У поезіях часто вдавався до стилізації народних пісень, як-от: «Ой залетів соколонько / На чужую сторононьку, / На чужую сторононьку / На крутую та гіроньку. / Та й заквилив соколонько / До схід сонця ранісінько...» Робив це, за словами С. Єфремова, технічно, але й вільно, граційно.

Поступово до збору фольклорних матеріалів Панас залучає й молодшого брата, який теж уже служить у Гадяцькому скарбниці. 5 грудня 1866 року Лука пише йому в Прилуки: «При цьому писемці посилаю тобі обіцяні пісні й узор <...>, казок я питаю, кажуть, що не зна ні одна». 27 грудня Лука знову ділиться з братом: «...пісень, казок я, може, й зберу хоч трохи, а що узорів – то хто його зна». У рукописному збірнику народних пісень, що зберігається в архіві, записано 27 пісень із позначенням «Прилуки». 1977 року видавництво «Музична Україна» ці та інші пісенні взірці, зібрані братами Рудченками в різних повітах Полтавщини й Чернігівщини, репрезентувало шанувальникам у збірці «Народні пісні в записках Панаса Мирного та Івана Білика», що нині є бібліографічною рідкістю.

З-поміж уміщених у книзі пісень у Прилуках були записані такі родинно-побутові, козацькі, рекрутські, жартівливі твори, як «Ой ти дівчино, зарученая», «Ой у тих багачок», «Прийди, прийди, мій миленький, до мене», «Гей, на ставку, на ставку», «На бережку, на ставку», «Зіронька сходить, місяць низенько», «Ой з-за гори, з-за лиману», «Ходив козак по долині», «Ой ізрада, карі очі – зрада», «Ой луже, луже, зелений луже», «Ой давно, давно», «Ой на горі, на горі», «Тепер же я сама, як билина в полі», «Ходив-бродив козак по долині», «У Біликах вогні горять, а в чистім полі димно», «Сокіл з орлом та злітається», «Да вже третій день» та ін. А враження від пісні «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», записаної в Прилуках, було таким гострим і тривалим, що на її основі Панас Мирний 1870 року починає писати, але не закінчує повість «Кохання». Завершує твір уже в новій редакції під назвою «Грицько і

Галя». Окремі пісні він використав у романі «Повія», де подав їхній зміст у близькому текстуальному переказі. Це допомогло глибше й наочніше передати настрої, створюваний музикою Довбні, й охарактеризувати його майстерну гру на скрипці.

Аналіз репертуару фольклорних колективів Прилук і Прилуччини, зокрема «Калини», «Горлиці», ансамблів із Високого, Малої Дівиці, Товкачівки, Переволочної та інших сіл свідчить, що вони й дотепер співають пісні своїх бабусь-прабабусь, які записували півтора століття тому молодий Панас Рудченко. Уривки з цих пісень і розмаїті паремії рідного краю довелось мені чути й на уроках народознавства в Ніни Турченко з Товкачівської школи. Ми досі говоримо, як і різні за вдачею персонажі Мирного: «горбатого могила випрямить», «не родись красивою, а народись щасливою», «хоч гірше, аби інше», «життя прожити – не поле перейти», «з миру по нитці – голому сорочка», «учися: на старість – як знахідка буде», «ворон ворону ока не виклює», «старого горобця на м'якинці не проведеш», «закине удочку в чужу будочку, та й тягне, як не кожух, так свиточку», «пошануй худобу хоч раз – вона десять раз тебе пошанує», «з дужчими не битися, а з багатими не позиватися», «багато знатимеш, швидко постарієш», «життя, що довга нива, – поки перейдеш, і поколешся, і поріжешся на гострій стерні», «лихо не по дереву ходить, а по людях», «йому кажуть за стіл, а він і ноги на стіл», «найнявся – продався», «горе об горе чіпляється», «багато казати, та мало слухати», «ангельський голосок мають, а чортову думку», «без землі – життя нема», «встряне, як теля в чужий город: його по пскові, а воно з другого боку забігає», «товчи, Микито, у ступі жито», «не підмажеш – не поїдеш», «суха ложка рот дере», «яблуко від яблуні недалеко відкочується», «пани б'ються, а в мужиків чуби тріщать», «або пан, або пропав», «груда – великий чоловік»...

Мовне багатство людей нашого краю певною мірою сприяло становленню індивідуально-авторського стилю видатного письменника.

«МІЙ ТИ КРАЮ, МОЯ НЕНЬКО, МОЯ УКРАЇНО!»

Так розпочав один із ранніх своїх віршів юний письменник Опанас Мирний. Саме за таким підписом була опублікована його перша поезія. На зорі своєї творчості, хоч і дещо наївно, але щиро та яскраво митець засвідчує велику любов до рідної країни, яка першою «хорогову підняла за святе право в світі...» Увесь подальший його доробок – наполегливий рух обраним шляхом, на якому він ніколи не зрадив Україну. Усе створене Панасом Яковичем служило і служить розвою держави.

В оповіданні «Ганнуся» літератор описав своє творче захоплення: «Однак мені приспіла і робота, і дні і ночі я просиджував над столиком у своїй хаті з пером у руках і, не розгинаючи спини, робив. Такі часи іноді находять на мене, так неначе лихорадка нападе, і я роблю, роблю, день і ніч сиджу, думаю, куди йду, ляжу спати – перебираю, що до чого. Іноді схоплюсь серед ночі, засвічу свічку і знов за перо... Тоді для мене увесь мир – пустиня і життя моє тільки у моїй хаті... Думки, як ті голуби, літають по хаті і ве-

село співають мені, і любо мені роздобрювати з ними... І я роблю». Таку працездатність митець виявляв упродовж усього життя. Уражав не лише кількістю, але і якістю написаного. У грудні 1909 року у творі «Робота» він підбив певний підсумок своєї літературної діяльності й занотував: «Все, що довелося нажати за оцю пору, зложено в копи, зведено в стоги, вимолочено, провіяно <...> чисте зерно пішло поміж люди, zostалися тільки солома та полова...»

Звісно, написане й опубліковане потрапляло на суд критиків і дослідників літератури. Мирного справедливо називали зіркою першої величини, а творчість порівнювали з немеркнучим світочем. Не раз погляди науковців бували супротивними. То письменника записували в табір революційних демократів, то робили прихильником критичного реалізму чи просто реалізму. Його персонаж Чіпка був то розбишакою, то бунтарем, то ледь не революціонером. Багато вчених, аби догодити радянській системі, навперей переконали, що П. Мирний не відбувся б як видатний український письменник, якби не захоплювався російською літературою, далі наводили список авторів із революційного табору. Поезію Мирного ставили поруч із «стихами» Некрасова й говорили, що полтавець учився в нього, аж ледь не копіював. Звісно, Панас Якович читав російських письменників, окремих із них перекладав українською. Але в його доробку нема жодного перекладу творів Некрасова. За радянського тоталітарного режиму П. Мирного робили борцем проти українського буржуазного націоналізму. На мій погляд, коли б Бог дав йому більше віку, а помер митець 1920 року, то «совіти» зарахували б і його до «ворогів народу», ще й показово розстріляли б. Без суду і слідства.

Твердити так є підстави. Наші критики в так званий період соціалістичного реалізму переконали, що Мирний схвально зустрів Жовтневу революцію, пішов на співпрацю з радянською владою. Неправда. 25 травня 1917 року Панас Якович писав миргородському голові: «...хай наставша воля всім нам, українцям, допоможе заснувати нове життя у своїй хаті, де б свята правда панувала та добру долю нам давала...» А ось його вірш «До волі», датований також 1917 роком, у якому викрито руйнівну силу більшовицького перевороту:

.....
*Та знищити все захотіли,
 Що наживалося віками,
 Що здобувалося кров'ю й потом
 І з примусу, і по охоті
 Дідами нашими й батьками.
 Бо то було добро «буржуйне»,
 А ми усі соціалісти...*

За словами пішли справи. Коли він довідався, що більшовики хочуть закрити «Літературно-науковий вістник», закликав усіх (у свої 70 років!), у кого би-

лося і б'ється серце до розвою рідної мови, рятувати справу, щоб не набратися всесвітнього сорому. Бо можна вмерти самому, але гріх допустити руйнування надбань кількох поколінь.

«Та я продовжую ходити на службу, правда, ледве доповзаю туди і звідти. Все ж на ногах. Та інакше й не можна... – мовить письменник, пояснюючи вимушеність своєї подальшої чиновницької праці. – Тепер нові ускладнення назрівають: дров немає і купити їх на базарі неможливо – не менше 10 р. пуд. Думаємо знайти рубачів та й зі свого саду заготовити хоч трохи». Проте «нові господарі» держави невдовзі реквізували те «буржуйське майно» – розламали паркан навколо садиби й вирубили сад. Чи міг Панас Якович полюбити таку владу?!

Усе наболіле він висловив у промові на могилі Івана Котляревського з нагоди відзначення 150-річчя зачинателя нової української літератури – своєму останньому публічному виступі: «А я прийшов скласти на Твою домовину свої гіркі жалі та пекучі сльози, що Тебе тут немає і нікому повідати про те сучасне лихо, що доводиться переживати нашій неньці Україні...»

Як свідчить літературна спадщина П. Мирного його останніх трьох років життя при радянській владі, від нього не дочекалися величальних од більшовикам. Водночас симпатії видатного майстра пера всякчас були на боці причетних до національно-визвольних змагань українців, борців за встановлення самостійної незалежної України, що не гнулися «московській воші». У боях за волю України поліг його син. Низка віршів митця, написаних у 1917–1918 роках і «не вхожих» до його багатотомних видань, оспівують молоду Українську Народну Республіку, її звитяжців.

...Не мені судити, чи виконав я мрію авторитетного й шанованого не тільки мною Георгія Федоровича Гайдая позбутися білої плями прилуцького періоду життя зірки першої величини, якою був і залишається на літературній ниві Панас Мирний. Повторюся, але ще раз підкреслю: не Прилуки винні в тому, що колись обдарованому юнакові вони видалися «скверним городом»; не лише місцевий люд причетний до того життя під «гримасною маскою», яке продукувала імперія, викорчовуючи все українське. Натомість молодий письменник тоді особливо гостро відчував «горе тяжке моєї України», це ятрило його душу, викликало сум, нудьгу, самотерзання... Тоді йому мріялося, що щасливу долю українському народові принесе відродження козацької вольниці та влада гетьманів, тоді «рідна ненька» оживе і розквітне. Про це – заключні рядки поезії «Україні»: «Дай же Боже, щоб на твоїй ниві зацвіли ще й святі квіти науки й любові!»

Дай же, Боже!!!

1 лютого 2019 року